

VESELIN PAVIĆEVIĆ

IZBORNI SISTEM

distributivni činioci izbornog sistema
na primeru izbora u Crnoj Gori
1990-2001.

IZBORNI

izdavač

**CENTAR ZA SLOBODNE IZBORE
I DEMOKRATIJU**

za izdavača

Dr Slobodanka Nedović

urednik Male biblioteke

Dr Marijana Pajvančić

design

Branko Gavrić
TOTAL DESIGN

layout

Ferenc Laslofi
TOTAL DESIGN

lektor i korektor

Vidojko Jović

štampa

Tipografic, Beograd

tiraž

500 primeraka

Beograd

mart 2002.

Objavlјivanje ove
publikacije
omoguћila je
Evropska komisija

CeSID

Kralja Milutina 21/V, 11000 Beograd, Yugoslavia

(381 11) 32 35 436, 33 42 762, 33 42 771, 33 43 553 • <http://www.cesid.org> • e-mail: cesid@cesid.org.yu • cesid@bitsyu.net

IZBORNI SISTEM

Veselin Pavićević

SISTEM

**distributivni činoci izbornog sistema
na primeru izbora u Crnoj Gori
1990-2001.**

Direktor CeSID-a
Dr Slobodanka Nedović

Članovi Upravnog odbora CeSID-a
Marko Blagojević
Aleksandar Bratković
Danko Ćosić
Dr Zoran Lučić
Dr Marijana Pajvančić
Miloš Todorović
Tehnički sekretar
Mirjana Popović Gavrić

Članovi Saveta CeSID-a
Dr Radovan Bigović
Vuk Bojović
Branislav Čanak (UGS Nezavisnost)
Dr Mijat Damjanović
Dr Srđan Darmanović
Vladan Gajić
Dr Vladimir Goati
Dr Lav Ivanović
Nikola Kusovac
Dr Slobodanka Markov
Stojimir Matejić (Nezavisni sindikat penzionera Srbije)
Dr Vojislav Milovanović
Dr Veselin Pavićević
Dr Jelica Petrović
Dr Dejan Popović
Dr Dragoljub Popović
Dr Milan Popović
Miroslav Todorović
Dr Zoran Tomić
Dr Vučina Vasović
Dr Duško Vranješ
Dr Dragica Vujađinović-Milinković

SADRŽAJ

Društveni i normativni okvir izbora	7
Izborni sistem i izborno pravo.....	11
Osnovni strukturni elementi izbornog sistema - uticaj i efekti.....	17
1. Izborni obrazac - metod raspodjele mandata	17
2. Izborne jedinice - način utvrđivanja, broj i veličina	31
3. Način glasanja - tip izborne liste	38
Umesto zaključka	43
Literatura	45

Društveni i normativni okvir izbora

Prvi višestranački izbori nakon Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori održani su krajem burne 1990. godine. Na taj način, istovremeno kad i Srbija, Crna Gora je 9. decembra formalno označila raskid sa jednostranačkim sistemom. Ostale republike bivše SFRJ učinile su to nešto ranije. Razvoj, pravac, intenzitet i dinamika procesa transformacije sistema političke reprezentacije bili su uslovljeni mnoštvom vrlo različitih faktora.

Nakon događaja iz druge polovine 1988. i s početka 1989. godine kada je u tzv. antibirokratskoj revoluciji izvršena radikalna smjena vladajućih garnitura u svim sferama i institucijama društva - od politike do kulture i sporta, u Crnoj Gori je preovladalo mišljenje da se iz evidentne krize u koju je sve dublje zapadala zajednička država treba "izvlačiti" kroz promjene koje imaju kakav-takav legalitet. Iako su na svom posljednjem kongresu (X - Vanredni, održan aprila 1989. godine) komunisti Crne Gore vodili raspravu i o političkom pluralizmu, odnosno potrebi i mogućnostima uvođenja višestranačkog sistema, prevagnula je ocjena "da više partija ne znači i više demokratije", pa se shodno tome moglo tumačiti da se demokratija može ostvariti i bez višestranačja. Događaji koji su potom slijedili kako na unutrašnjoj (raspad organizacije SKJ, situacija u ostalim republikama SFRJ, konstituisanje i djelovanje Demokratskog foruma u Crnoj Gori), tako i na međunarodnoj sceni ("domino efekat" rušenja Berlinskog zida) vršili su pritisak na vladajuću politiku da i formalno otpočne ovaj proces.

Široko tumačeći član 359 stav 2 Ustava SR Crne Gore, Skuština Republike na zasjedanju od 11. jula 1990. godine usvojila je Zakon o udruživanju građana ("Sl. list SR CG", br. 23/90). Zakon je samo omogućio da se već postojeće političke stranke, odnosno partije i udruženja legalizuju i podvrgnu redovnom pravnom režimu. Ustavni osnov usvojenim zakonskim rješenjima obezbjeden je naknadno, kroz amandmane na Ustav kojima su inaugurate radikalne izmjene u postojećem delegatskom izbornom sistemu i strukturi skupština društveno-političkih zajednica i

Predsjedništvu Republike. Tako je Skupština Republike SR Crne Gore na zasjedanju održanom 31. jula 1990. godine usvojila i proglašila amandmane LXIV do LXXXII na Ustav SR Crne Gore ("Sl. list SRCG", br. 27/90). Ovi amandmanima su zapravo preuzeta rješenja koja su bila predviđena predlogom amandmana na Ustav SFRJ usvojenih u Saveznom vijeću Skupštine SFRJ 8. avgusta 1990. godine. Međutim, do proglašenja amandmana na savezni Ustav nije došlo jer nije dobijena saglasnost republike Slovenije za sve, a republika Hrvatske i Srbije za neke od njih. Time je konačno najviši pravni akt zemlje iz 1974. godine izgubio karakter osnovnog ustavnog akta. Inače, do donošenja Ustava Republike Crne Gore iz 1992. u Crnoj Gori doneseno je preko 100 amandmana na Ustav SFRJ iz 1974. godine.

Prethodne intervencije bilo je neophodno uraditi da bi se demokratski kompetitivni izbori mogli održati unutar odgovarajuće strukture pravno-političkog poretka. Na taj način je kroz osnovni pravni akt omogućeno provođenje višestramačkih izbora za jednodomnu skupštinu sa 125 poslanika koji se biraju neposredno i tajnim glasanjem u višestramačkom sistemu. Na isti način bira se i kolektivno tijelo - Predsjedništvo Republike koje čine predsjednik i četiri člana.

Izrada izbornih zakona povjerena je nadležnom državnom organu, Sekretarijatu za zakonodavstvo, čiji su pravni stručnjaci nastojali da u veoma kratkom roku ispoštuju ispostavljene im legalističke i teorijsko-političke zahtjeve. U ovom drugom pogledu, to se ispoljavalo naročito u raspravama u Demokratskom forumu koji je funkcionisao u prvoj polovini 1990. godine. Forum je okupljaо, u tom trenutku, sve relevantne političke grupacije u Crnoj Gori. Iako su rasprave u Forumu vođene uglavnom na nivou opštih principa, bez detaljnije naučne elaboracije problema po pojedinim segmentima izbornog sistema, bez sumnje su doprinijele da osnovna zakonska rješenja dobiju gotovo svestranu podršku.

Mandat Skupštine, predsjednika i Predsjedništva SRCG izveden iz prvih višestramačkih izbora trajao je dvije godine. U međuvremenu, Crna Gora je odlukom građana na referendumu održanom marta 1992. godine postala jedna od dvije članice federalne zajednice pod imenom Savezna Republika Jugoslavija. Ustavom iz oktobra iste godine ("Sl. list RCG", br. 48 od 13. oktobra 1992) u Crnoj Gori je uspostavljen parlamentarni sistem. Vlada, koja je u središti vlasti, bira se u jednodomnoj Skupštini većinom glasova

ukupnog broja poslanika. Vladu čine predsjednik, jedan ili više potpredsjednika i ministri. Predsjednik Vlade rukovodi Vladom. Kandidata za predsjednika Vlade predlaže predsjednik Republike. Kandidat za predsjednika Vlade iznosi u Skupštini svoj program i predlaže sastav Vlade. Ako Skupština ne prihvati program, predsjednik Republike u roku od deset dana predlaže novog kandidata za predsjednika Vlade. Član Vlade ne može biti poslanik, odnosno Vlada ne proizilazi iz parlamenta. Vlada i njen član mogu podnijeti ostavku. Ostavka predsjednika Vlade smatra se ostavkom Vlade. Predsjednik Vlade predlaže Skupštini razrješenje člana Vlade. Skupština može izglasati nepovjerenje Vladi na predlog najmanje deset poslanika. Vlada koja je izgubila povjerenje, podnijela ostavku, odnosno prestao joj je mandat zbog raspuštanja Skupštine, vrši funkciju do izbora nove Vlade.

Skupštinu čine poslanici birani od strane građana neposrednim i tajnim glasanjem, na osnovu opšteg i jednakog biračkog prava. Poslanik se bira na 6000 birača (čl. 77 Ustava). Umjesto akta verifikacije, čin ovjere poslaničkog mandata označava usvajanje (potvrđivanje) izvještaja Republičke izborne komisije o provedenim izborima u Skupštini novog saziva, nakon čega RIK izdaje uvjerenje poslaniku da je izabran na tu funkciju. Identična radnja provodi se i u slučaju izbora za odbornike lokalnih skupština, s tim što tzv. uvjerenje izdaje nadležna Opštinska izborna komisija.

Predsjednika Republike biraju građani neposrednim i tajnim glasanjem, na osnovu opšteg i jednakog biračkog prava, na vrijeme od pet godina. Aktom verifikacije mandata predsjednika Republike smatra se objavlјivanje rezultata izbora od strane Republičke izborne komisije u "Službenom listu RCG" i u sredstvima javnog informisanja. Mandat predsjedniku prestaje istekom vremena na koje je biran, razrješenjem ili ostavkom. Mada, zahvaljujući načinu izbora, predsjednik raspolaže jakim legitimitetom, njegova realna politička moć smještena je u parlamentu gdje ga podržava njemu lojalna većina. Ukoliko, pak, ne raspolaže tom vrstom podrške, realna je pretpostavka da će doći do njegove političke marginalizacije, odnosno u za njega najgorem slučaju - razrješenja s funkcije šefa države. To može učiniti Skupština pod uslovom da Ustavni sud utvrđi da je povrijedio Ustav. Postupak za utvrđivanje povrede Ustava pokreće Skupština (čl. 86 i 87 Ustava).

Izborni sistem i izborno pravo

Opredjeljenje da parlamentarni demokratski izbori prepostavljaju opšte, jednako i neposredno pravo glasa i tajno glasanje predstavlja samo dio opštih principa strukture savremenog izbornog prava u kompetitivnim izbornim sistemima. Skup svih principa i procedura koji čine cjelinu te strukture veoma je složen. Iskazan kroz norme (ustavne, zakonske ili neke druge) izborni sistem podrazumijeva niz pojedinačnih i kolektivnih prava i obaveza koji obuhvataju sudionike izbornog procesa: birače, kandidate, partije i državne organe. Svi ti elementi čine izborni sistem složenom tvorevinom, i mogu se, kako piše D. Nohlen (1992), "gotovo po volji" kombinovati jedni s drugima, što, istovremeno, uzrokuje i njegove političke učinke. Polazeći ovom prilikom od empirijsko-teorijske analize političkih uticaja izbornih sistema A. Lijpharta (1985), iz mnoštva nezavisnih varijabli - elemenata u izbornom sistemu Crne Gore izdvojeno se analiziraju: (1) izborni obrazac - metod raspodjele mandata, (2) broj i veličina izborne jedinice, i (3) način glasanja - tip izborne liste. No, prije ove analize čini se uputnim ukazati i na osnovne odredbe crnogorskog izbornog zakonodavstva u vezi sa izbornim pravom.

D. Nolen smatra da se pojedina pravila, koja su obuhvaćena u izbornim sistemima mogu "... podijeliti na četiri područja. To su podjela na izborne okruge, izborno nadmetanje, glasovanje i preračunavanje glasova. Unutar tih područjâ postoje brojne mogućnosti konstrukcija. Nadalje, različita tehnička pravila jednog područja mogu se mnogostruko kombinirati s pravilima drugih područja. Iz pojedinih elemenata potječu vrlo različiti učinci na rezultat izbora. Pritom je presudno to što se učinci pojedinih elemenata kombinacijom mogu pojačati, kompenzirati ili neutralizirati. Politički učinci izbornih sustava vrlo rijetko ovise samo o jednom elementu. Najčešće određene političke učinke izbornog sustava uzrokuje kombinacija različitih elemenata."

A. Lijphart polazi od 15 nezavisnih varijabli koje čine strukturu izbornog sistema. Riječ je o: (1) izbornom obrascu (metodu); (2) veličini izborne jedinice; (3) načinu glasanja; (4) obliku / formatu

legislature; (5) ograničenjima izbornog prava; (6) načinu pristupa stranaka i kandidata izbornom procesu; (7) načinu pristupa birača izbornom procesu; (8) strukturi političkog takmičenja; (9) posebnim obilježjima načina glasanja; (10) posebnim obilježjima postupka pretvaranja glasova u mandate; (11) postupku podjele na izborne jedinice; (12) pravilima finansiranja izborne kampanje; (13) vremenskim pravilima u izbornoj kampanji; (14) broju i tipu subjekata izbora, i (15) stepenu povezanosti izbora. No, kako i Lijphart navedenim varijablama ne pridaje isti značaj, za razliku od Nolena, on među osnovnim obilježjima izbornog sistema ubraja: izborni obrazac (metod), način glasanja i veličina izborne jedinice.

Izorno pravo u Crnoj Gori zasnovano je na načelima: opštosti, slobode, jednakosti, neposrednosti izbora i tajnosti glasanja. Ono obuhvata sljedeća, osnovna prava građanina: (a) da bira - aktivno biračko pravo; (b) da bude biran - pasivno biračko pravo; (c) da kandiduje i da bude kandidovan; (d) da bude pravovremeno, istinito i potpuno informisan o programima i aktivnostima učesnika u izbornom nadmetanju, odnosno podnosiocima izbornih lista i kandidata; (e) da u slučaju ugroženosti traži zaštitu svojih prava; (f) da pruža materijalnu potporu pojedinim kandidatima ili listi kandidata i dr.

Polazeći od ranijih ustavnih i zakonskih rješenja u svim aktima koja regulišu ovu materiju (zakoni i Ustav), aktivno biračko pravo u Crnoj Gori stiče se sa navršenih 18 godina života. Uz ovaj opšti uslov, građanin stiče aktivnu biračku legitimaciju ukoliko ispunjava i sljedeće uslove:

(a) Ima prebivalište na teritoriji Crne Gore. Po Zakonu iz 1990. godine dužina rezidencijalnog uslova određena je u trajanju od najmanje tri mjeseca prije dana održavanja izbora za skupštine ili predsjednika, odnosno članove Predsjedništva Republike. Zanimljivo je da slična rješenja nijesu poznавали izborni zakoni iz tog perioda u drugim republikama SFRJ (M. Pajvančić, 1991, 78).

Zakonom o izboru odbornika i poslanika iz 1992. godine rok za rezidencijalni uslov produžen je na najmanje šest mjeseci. Ova norma bila je zapravo jedini razlog donošenja Zakona o izmjeni Zakona o izboru odbornika i poslanika ("Sl. list RCG", br. 55/92, od 4. decembra 1992). Naime, i pored odredbe člana 11, stav 1 osnovnog zakona u kojoj se navodi rok od šest mjeseci, u istom aktu, u članu 127, stav 2 zakonodavac je utvrdio i normu po kojoj: "Pravo da bira odbornike i poslanike na prijevremenim

izborima (stav 1 ovog člana govori o prijevremenim izborima u 1992. godini, *prim. V. P.*) ima i državljanin SFRJ koji je navršio 18 godina života, koji je poslovno sposoban i koji ima prebivalište u izbornoj jedinici najmanje godinu dana prije dana stupanja na snagu ovog zakona." Mada su razlozi za ovakvo rješenje obrazlagani željom da se umanji restriktivnost prethodno usvojenog rješenja koje je remetilo "opšti duh" zakona, dio političke javnosti, naročito opozicioni, tzv. crnogorski blok, činio je napore da ukaže na posljedične odnose na promjenu strukture biračkog tijela do koje je moglo doći uslijed izraženih migratornih kretanja izazvanih ratom u neposrednom okruženju. Prebivalište se veže za područje izborne jedinice.

Uoči održavanja prijevremenih lokalnih izbora u opštinaima Podgorica i Herceg Novi, održanim juna 2000. godine, došlo je do novih izmjena i dopuna Zakona u dijelu rezidencijalnog uslova, tako što je njegovo vremensko trajanje za izbor poslanika određeno na 24 mjeseca prije dana održavanja izbora i veže se za teritoriju Republike, dok za izbor odbornika u lokalnu skupštinu iznosi 12 mjeseci prebivališta na teritoriji opštine prije dana održavanja izbora;

(b) Da mu pravosnažnom sudskom odlukom nije izrečena mjera zabrane javnog istupanja. Ovo rješenje je postojalo samo u prvom izbornom zakonu, iz 1990. godine (čl. 109, st. 2), dok ga kasnije zakonodavstvo više ne poznaje, i

(c) Da nije pravosnažnom odlukom suda lišen poslovne sposobnosti.

Zakonodavac (1990), potom i ustavotvorac (1992) određuju istu starosnu granicu za sticanje aktivnog i pasivnog biračkog prava, odnosno 18 godina života.

Pored opštih i posebnih uslova koji su važili, odnosno važe za sticanje aktivnog biračkog prava a koji se odnose i na pasivnu biračku legitimaciju, u slučaju izbornih zakona iz 1992. i 1996. godine u odnosu na odgovarajući zakon iz 1990. godine postoji izuzetak, tj. novi uslov koji dopunjuje ovaj dio biračkog prava. Riječ je o uvođenju kategorije jugoslovenskog državljanstva, kao novom uslovu. Istovremeno, kad je u pitanju izbor predsjednika Crne Gore, dužina trajanja prebivališta na teritoriji Republike utvrđena je različito od parlamentarnih izbora; umjesto šest mjeseci taj rok iznosi najmanje godinu dana prije dana održavanja izbora (čl. 2 Zakona o izboru predsjednika Republike, "Sl. list RCG", br. 49/92, od 14. oktobra 1992). Prilikom donošenja

ove norme bilo je različitih komentara i zahtjeva u dijelu opozicione političke javnosti, ovaj put tzv. srpskog bloka. Naime, nakon prigovora da u ovaj zakonski akt ne treba ugrađivati nikakav ekskluzivitet užeg domicila, pogotovo ne kad se radi o građanima SR Jugoslavije koji su porijeklom iz Crne Gore (konkretno, pominjan je književnik M. Bećković), zakonodavac je donio ovu, kompromisnu, normu (različito je odredio rezidencijalni uslov za izbor odbornika i poslanika i predsjednika Republike) i praktički se obezbijedio od eventualnog "nekontrolisanog" širenja kandidatske liste za funkciju šefa crnogorske države.

Proces razvoja izbornog sistema Crne Gore oslikava se veoma ilustrativno i kroz norme kojima se obavlja kandidacioni postupak, odnosno predlaganje i utvrđivanje izbornih lista. U prvim parlamentarnim izborima 1990. godine u prvi plan kandidacionog postupka isturen je građanin kao pojedinac, a potom političke organizacije i "drugi oblici organizovanja i udruživanja". To treba tumačiti kao posledicu inercije dugogodišnje prakse političke reprezentacije, što nije bilo karakteristično samo za Crnu Goru. Primjera radi, i u Hrvatskoj se u procesu donošenja prvih zakonskih rješenja za višestranačke izbore osjećala takva klima. Naime, jedan od članova užeg stručnog tima za izradu izbornog zakona, B. Horvat je zagovarao posebnu zaštitu birača od "... nesposobnih, demagoških i beskrupuloznih pretendenata na političke funkcije..." kojom bi se uspostavio "... neposredni odnos povjerenja i odgovornosti između birača i poslanika bez posredovanja stranaka". M. Kasapović (1993, 39) konstatiše da je Horvatov projekat izbornog i parlamentarnog sistema "...svojevrsna mješavina ranoliberalnih postavki o odnosu neukoga biračkog puka i obrazovane elite koja jamči racionalnost parlamentarne i političke vlasti, s jedne strane, i samoupravnosocijalističkih postavki, s druge strane."

Slijedeći logiku sistema koji je napuštan, izborni zakonodavstvo Crne Gore iz ovog perioda poznaje i institut opoziva odbornika odnosno poslanika kome Zakon posvećuje čitavu jednu glavu (VIII - čl. 102-108). Kao karakterističnu odredbu u okviru ovog instituta treba istaći tačku 3 stav 1 člana 102, po kojoj odbornik odnosno poslanik može biti opozvan "ako izgubi povjerenje građana, koji su ga izabrali". Uz to, inicijativu za pokretanje postupka opoziva mogu podnijeti, pored skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice i političke i druge organizacije sa

čije je liste kandidata izabran, i "najmanje petostruko veći broj građana izborne jedinice od broja građana koji je, po odredbama ovog Zakona (tačka 1 st. 2 istog člana), potreban za utvrđivanje kandidature za odbornika odnosno poslanika (20 za odbornika i 50 za poslanika, *prim. V. P.*), i to svojim potpisima."

Novi izborni zakoni, shodno duhu sistema koji inaugurišu, prilikom predlaganja izbornih lista i kandidata za predsjednika Republike u prvi plan ističu političke stranke (registrovane u Republici), posebno ili zajedno (koalicije), odnosno grupe građana. Inovacijama izbornog sistema iz 1996. godine kategorija "grupa građana" podvodi se, u ovom pogledu, pod odredbe koje se odnose na stranke. Međutim, i pored napuštanja prethodnog opredjeljenja u pogledu broja i veličine izbornih jedinica (umjesto jedne - četrnaest), a što bi im, po "definiciji", trebalo pogodovati, "sudbina" nezavisnih kandidata u izborima nije se bitnije izmijenila, čega su izgleda postali svjesni i oni, inače iz izbora u izbore sve rjedi pojedinci, koji su spremni da se upuste u trku s kandidatima iza kojih стоји, kakva-takva stranačka mašina. Tako je, na primjer, od ukupno 790 potvrđenih kandidata u izborima za republički parlament 1996. godine bila su samo dva nezavisna kandidata (lista grupe građana "Sedma sila"), i to u izbornoj jedinici br. 2 Andrijevica - Berane. Osvojili su ukupno 16 glasova. U toku kandidacionog postupka, u izbornoj jedinici br. 3 Bijelo Polje, lista grupe građana (Bulatović) odbijena je od strane RIK. Napokon, u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine nije utvrđena nijedna lista nezavisnih kandidata.

Inače, crnogorsko izborne zakonodavstvo vrlo liberalno uređuje uslove za isticanje kandidature u izborima. To, naravno, po sebi, istovremeno ne mora da predstavlja doprinos demokratičnosti izbornog procesa.

Osnovni strukturni elementi izbornog sistema - uticaj i efekti

1. Izborni obrazac - metod raspodjele mandata

Od uvođenja višestranačkog sistema u Crnoj Gori dominirala je ideja proporcionalne reprezentacije kao vrijednosna osnova za projekciju, normiranje i operacionalizaciju sistema izbora za najviše predstavničke organe, odnosno skupštine. Međutim, kako su tokom izgradnje proklamovanog tipa izbornog sistema u periodu 1990 - 2001. godina primjenjivani različiti principi i kombinacije pojedinih elemenata sistema naročito, kao što će se vidjeti, kod određivanja ukupnog broja i veličine izbornih jedinica, u pogledu ostvarenih efekata sistema očekivano su manifestovani različiti učinci. Naime, prohibitivna klauzula (izborni prag - cenzus) jedini je zajednički elemenat koji postoji u svim varijetetima izbornih zakona, a koji je u funkciji operacionalizacije proklamovanog načela proporcionalne raspodjele mandata.

Kao univerzalno prihvaćeni instrument i polazna tačka u konstituisanju predstavničkog režima, izbori znače prevođenje glasova birača ("narodne volje") u poslanička mesta (izabranu skupštinu). Polazeći s tog stanovišta, izbori i izborni sistem često se pogrešno identifikuju sa načinom (metodima) na osnovu kojeg se obavlja taj postupak. U savremenoj politikologiji i pravnoj nauci uobičajena je podjela na tzv. većinske i proporcionalne izborne metode.

Većinski metodi zasnivaju se na teritorijalnoj reprezentaciji, a proporcionalni na raspodjeli poslaničkih mandata u proporciji s brojem oslojenih glasova. U okviru ova dva metoda postoji više varijanti i kombinacija. Dva pitanja opredjeljuju varijantnost osnovnih metoda. Ona se odnose na veličinu i nivo izborne jedinice i način glasanja, odnosno da li birač ima mogućnost izbora između kandidata ili stranaka i da li svojim glasom može uticati na rang kandidata sa stranačke izborne liste u slučaju proporcionalnog metoda.

Poslednjih stotinak godina evolucije izbornih sistema obilježene su raspravama na temu koji je od ova dva metoda bolji, odnos-

no pravičniji. U svakom slučaju, njihovi kreatori kretali su se "... između prenaglašenog prihvatanja nužne inperfektnosti izbora i sna o njihovoј čistoj pravičnosti, da bi se obezbijedilo potpuno poklapanje izmedju ulaza - preferencije glasača i izlaza - rezultirajuće vlade." Danas, uostalom, ne postoje dvije politike koje su dale isti odgovor na pitanja o problemima koji se javljaju u demokratskim izborima. (V. Bogdanor, D. Butler, 1983).

Raspodjela mandata u izbornom sistemu Crne Gore vrši se primjenom modifikovanog d'Ontovog metoda. Pod modifikacijom se misli na sistem zatvorene liste, jer se tzv. "čisti" d'Ontov metod u teoriji prevashodno veže za sistem nevezane izborne liste. Opredjeljenje da se raspodjela mandata vrši isključivo metodom proporcionalnog predstavljanja u izbornom zakonu iz 1990. godine, činilo je Crnu Goru specifičnom i u tom pogledu u odnosu na druge republike SFRJ. Naime, prvi više stranački izbori u Srbiji, Hrvatskoj i Makedoniji provedeni su primjenom većinskog metoda, odnosno kombinacijom većinskog i proporcionalnog metoda u Bosni i Hercegovini i Sloveniji. D'Ontova formula u distribuciji poslaničkih mandata, pored Crne Gore, primjenjivana je još i u Bosni i Hercegovini prilikom izbora za Vijeće gradjana i Sloveniji za izbor poslanika u Društveno-političko vijeće. Međutim, u oba slučaja ova formula nije služila za raspodjelu cjelokupnog broja mandata već je, nakon primjene izbornog količnika, primjenjivana za raspodjelu preostalih mandata na osnovu ostatka glasova.

D'Ontov sistem - Jedan od matematičkih metoda koji se primjenjuje na raspodjelu poslaničkih mandata u sistemu srazmernog predstavljanja. Nazvan po imenu belgijskog profesora matematike Viljema d'onta (William d'Hondt), poznat je i pod nazivom metod najmanjeg zajedničkog delitelja. Prvo se izračunava biračka masa svake izborne liste. Biračka masa svake od izbornih lista deli se brojevima 1,2,3 sve do broja N, koliko se poslanika bira u izbornoj jedinici. Dobijeni količnici se potom razvrstavaju po veličini. Potom se, počev od najvećeg prema najmanjem, odbrojava onoliko količnika koliko se poslanika bira u izbornoj jedinici. Poslednji rezultat koji se dobije na ovaj način jeste zajednički delitelj kojim se deli biračka masa svake od lista. Svaka od lista dobija onoliko mandata koliko se puta zajednički delitelj sadrži u biračkoj masi izborne liste (M. Pajvančić, 1999).

U istoj funkciji, naravno, postoje i drugi metod. Jedan od takvih je i Her-Nimajerov (Hare-Niemeyer) metod. Njegova se matemati-

čka proporcija najjednostavnije može iskazati na sljedeći način: $mp = gp \times M / G$, pri čemu je mp - broj mandata koji pripada pojedinoj partiji, gp - ukupan broj glasova koje je ostvarila ta partija, M - ukupan broj mandata koji se dijeli i G - ukupan broj važećih glasova (partija koje dijele mandate). Na taj način dobijeni cijeli brojevi znače broj mandata. Nepodijeljene mandate dobijaju partie s najvećim preostalim djelovima tih brojeva, odnosno s najvećim iznosima iza decimalne tačke (V. Pavićević, 1997).

Učinak primjenjene formule u raspodjeli mandata na nivo srazmjerne reprezentacije ilustruje i primjer uticaja primjene d'Ontovog i Her-Nimajerovog metoda na nivo proporcionalnosti između osvojenih glasova i ostvarenih poslaničkih mesta u republičkim parlamentarnim izborima u Crnoj Gori 1990. godine.

Parl. grupa	% glasova	D'HONDT			HARE-NIEMEYER		
		broj mandata	% mandata	+/- (%)	broj mandata	% mandata	+/- (%)
S K	60.6	83	66.4	+5.8	78	62.4	+1.8
S R S J	14.6	17	13.6	-1.0	20	16.0	+1.4
N S	13.8	13	10.4	-3.4	15 *	12.0	-1.8
D K	10.9	12	9.6	-1.3	12	9.6	-1.3

U cilju ograničavanja, odnosno sprječavanja "krajnje fragmentacije biračkog tijela i neograničene insurgencije parlamentarnih stranaka" (M. Kasapović, 1993), i u izborni sistem Crne Gore ugrađena je prohibitivna klauzula. Određivanje visine i nivoa sa kojeg djeluju efekti prohibitivne klauzule u postupku raspodjele predstavničkih mesta (mandata) utiče ne samo na efekte reprezentacije, već i na klasifikaciju primjenjenog tipa proporcionalnog izbornog modela. S tim u vezi, izvjesno je da su tokom dosadašnjeg razvoja i primjene izbornog sistema u Crnoj Gori ostvarivani različiti ciljevi i efekti primjene ove klauzule.

Kritičari proporcionalnog izbornog modela uobičajeno naglašavaju da se njegovom primjenom podstiče disperzija i fragmentacija političkih stranaka. Inače, ova se konstatacija često izvodi na osnovu drugog od tri poznata Diveržeova "sociološka zakona", a koji glasi: "proporcionalno predstavništvo teži multipartizmu." Druga dva Diveržeova "zakona" koja glase: Većinsko glasanje u jednoj turi teži bipartizmu, odnosno Većinsko glasanje u dve ture

vodi multipartizmu, ublaženom raznim savezima, kako i sam autor priznaje, takođe su bila povod o kome se "... mnogo diskutovalo, često žučno, ali nikada nisu ozbiljno dovedeni u pitanje." (M. Diverže, 1966).

U prvim parlamentarnim izborima decembra 1990. godine prohibitivna klauzula utvrđena je na način da: "Politička organizacija odnosno političke organizacije koje podnose zajedničku listu kandidata a koje na izborima za odbornike, odnosno poslanike nije dobila 4 % glasova od ukupnog broja gradjana opštine, odnosno Republike koji su glasali, ne uzima u obzir prilikom podjele mandata" (čl. 81 st. 1 Zakona o izboru i opozivu odbornika i poslanika, "Sl. list SR CG", 36/90). Dakle, iako je u izborima za predstavničke organe na nivou opštine i Republike bilo određeno više izbornih jedinica, nivo djelovanja i računanja prohibitivne klauzule imao je prvenstveno za cilj da iskaže opšti karakter predstavništva, tj. jedinstvo opštine, odnosno republike kao društveno-političke zajednice. Propisani uslov ispunile samo četiri izborne liste, od kojih je lista Saveza komunista Crne Gore sa osvojenih 60.6 % glasova dobila 83 (66.4 %) od 125 mandata u Skupštini; lista koalicije pod nazivom Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru sa 14.6 % glasova - 17 (13.6 %) manda-ta; lista Narodne stranke sa 13.8 % glasova - 13 (10.4 %) manda-ta, i lista Demokratske koalicije sa 10.1 % glasova - 12 (9.6 %) manda-ta.

Koaliciju Savez reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru činili su: Liberalni savez Crne Gore, Partija socijalista, Socijaldemokratska stranka Crne Gore, Nezavisna organizacija komunista i Stranka nacionalne ravnopravnosti.

Demokartsku koaliciju činile su tri nacionalne partije Muslimana u Crnoj Gori (Stranka demokratske akcije za Crnu Goru - SDA i Stranka ravnopravnosti), odnosno Albanaca u Crnoj Gori (Demokratski savez u Crnoj Gori - DSCG).

U narednim parlamentarnim izborima na republičkom nivou, 1992. godine, problem efektuiranja prohibitivne klauzule sa stanovišta karaktera predstavništva eliminisan je na način što je opština (u lokalnim izborima), odnosno Republika određena kao jedna, jedinstvena izborna jedinica. Visina klauzule je ostala ista kao i u prethodnom zakonskom rješenju, odnosno 4 % glasova, ali se više nije izračunavala na nivou Republike već u odnosu na "... ukupan broj glasova birača koji su glasali u izbornoj jedinici". (čl. 97 Zakona o izboru odbornika i poslanika, "Sl. list RCC",

49/92, 55/92). U ovim izborima visinu klauzule "preskočile" su: lista bivšeg Saveza komunista Crne Gore, sada pod nazivom Demokratska partija socijalista (DPS) koja je sa osvojenih 43.8 % glasova dobila 46 (54.1 %) od 85 mesta u Skupštini; lista Narodne stranke (NS) sa 13.1 % glasova - 14 (16.5 %) mandata; lista Liberalnog saveza Crne Gore (LSCG) sa 12.4 % glasova - 13 (15.3 %) mandata; lista Srpske radikalne stranke (SRS) sa 7.8 % glasova - 8 (9.4 %) mandata, i lista Socijaldemokratske partije reformista (SDPR) sa 4.5 % glasova - 4 (4.7 %) mandata.

Identična norma primijenjena je i u izborima 1996. godine. No, pri tome valja imati u vidu da je novi izborni zakon, mada označen kao Izmjene i dopune osnovnog akta o izborima iz 1992. godine, efektima prohibitivne klauzule suštinski uticao na strukturu centralnog predstavničkog organa Crne Gore. Tako je lista DPS sa osvojenih 51.2 % glasova na nivou Crne Gore dobila 45 (63.4 %) od 71 mesta u Skupštini; lista koalicije pod nazivom "Narodna sloga" (NS i LSCG) sa 25.6 % glasova - 19 (26.8 %) mandata; lista SDA sa 3.5 % glasova - 3 (4.2 %) mandata; lista DSCG sa 1.8 % glasova - 2 (2.8 %) mandata i lista Demokratske unije Albanaca (DUA) sa 1.3 % glasova - 2 (2.8 %) mandata. Istovremeno, dvije izborne liste koje su na nivou Crne Gore osvojile više od 4 % glasova ostale su bez mandata. To su lista SDP (nova stranka nastala objedinjavanjem SDPR i Socijalističke partije Crne Gore - SPCG) sa 5.7 % glasova i SRS (u međuvremenu u imenu pridodata ime vođe stranke dr V. Šešelj) sa 4.4 % glasova.

Iako se prohibitivna klauzula (izborni prag - threshold, census) srijeće i kod većinskih sistema (dvostruki balot), riječ je, zapravo, o nužnom korektivnom faktoru u sistemu proporcionalne reprezentacije. Njegovim uvođenjem onemogućuje se ulazak malih stranaka u parlament i na taj način nastoji se eliminisati drugi značajni prigovor ovom proporcionalnom izbornom metodu. Obično je riječ o 1-5 % osvojenih glasova na nivou izborne jedinice, mada ima i drukčijih rješenja, odnosno različitog određivanja jednog ili više nivoa na kome treba osvojiti propisanu kvotu glasova i tako preskočiti propisani izborni prag da bi lista ušla u raspodjelu mandata (npr. u Švedskoj za ulazak u parlament stranačka lista mora osvojiti minimum 4 % glasova na nacionalnom nivou ili 12 % u jednoj izbornoj jedinici).

U republičkim parlamentarnim izborima održanim maju 1998, odnosno aprila 2001. godine, prilikom obračuna mandata (u re-

publici kao jedinstvenoj izbornoj jedinici i na biračkim mjestima određenim posebnom odlukom Škupštine - 73+5) prohibitivna klauzula utvrđena je na 3 % glasova od ukupnog broja birača koju su glasali. Uslov za učešće u raspodjeli mandata u izborima 1998. ispunile su sljedeće izborne liste: lista koalicije "Da živimo bolje - Milo Đukanović" (DPS, NS i SDP) koja je sa osvojenih 49.5 % glasova osvojila 42 (53.8 %) od 78 mesta u Škupštini; lista Socijalističke narodne partije (Momir Bulatović) sa 36.1 % glasova - 29 (37.2 %) mandata; lista LSCG - Slavko Perović sa 6.3 % glasova - 5 (6.4 %) mandata; lista DSCG - Mehmet Bardhi sa 1.5 % glasova - 1 (1.3 %) mandat, i lista DUA sa 1.0 % glasova - 1 (1.3 %) mandat.

Prilikom prijevremenih (treći po redu u periodu 1990-2001) izbora 2001. po ovom osnovu, u raspodjeli mandata (takođe 73+5) učestvovale su sljedeće izborne liste: Koalicija "Pobjeda je Crne Gore - Demokratska koalicija Milo Đukanović" koja je sa 42.4 % glasova dobila 36 (46.1 %) mandata; "Zajedno za Jugoslaviju" sa 40.9 % glasova - 33 (42.3 %) mandata; LSCG - Liberali nego što! sa 7.9 % glasova - 6 (7.7 %) mandata; DUA sa 1.2 % glasova - 1 (1.3 %) mandat, i DSCG - Mehmet Bardhi sa 1.0 % glasova - 1 (1.3 %) mandat.

Socijalistička narodna partija (SNP) je partija koja je nastala nakon rascjepa u Demokratskoj partiji socijalista tokom 1997. godine. Partiju je predvodio nekadašnji predsjednik DPS Momir Bulatović.

Koalicioni savez "Pobjeda je Crne Gore - Demokratska koalicija Milo Đukanović" činile su DPS i SDP.

Koaliciju "Zajedno za Jugoslaviju" činile su Socijalistička narodna partija - SNP (sa novim liderom, Predragom Bulatovićem), Narodna stranka - NS (takođe sa novim liderom, jer je u međuvremenu umjesto dugogodišnjeg lidera ove partije, dr Novaka Kilibarde, na čelo stranke došao Dragan Šoć) i Srpska narodna stranka - SNS (SNS je nastala kao dio nekadašnje Narodne stranke; njen lider je dr Božidar Bojović).

Izbori za Vijeće građana skupštine SRJ, računajući pri tome i prve izbore za ovo vijeće kada je klauzula faktički bila primijenjena samo u jednoj od ukupno sedam izbornih jedinica - u ostalima je primijenjen princip relativne većine, provođeni su uz propisanu prohibitivnu klauzulu od "... najmanje 5 % od ukupnog broja glasova birača koji su glasali u izbornoj jedinici" (čl. 66, st. 2 Zakona o izboru saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, "Sl. list SRJ", 1/92 i čl. 87 inoviranog Zakona,

"Sl. list SRJ" 40/92 i čl. 87 Zakona, "Sl. list SRJ", br. 57/93).

Inače, u prvim izborima za Vijeće građana Skupštine SRJ, održanim maja 1992, lista DPS je osvojila ukupno 68.4 % glasova, odnosno 23 (76.6 %) od 30 mandata; lista Saveza komunista - pokret za Jugoslaviju u Crnoj Gori (SKPJ) sa 6.1 % glasova - 2 (6.7 %) mandata; SRS sa 8.8 % glasova - 3 (10.0 %) mandata, i dva nezavisna kandidata sa ukupno osvojenih 4.1 % glasova - 2 (6.7 %) mandata.

U decembarskim izborima za ovaj dom Savezne skupštine pravo na raspodjelu mandata ostvarile su i mandate (30) međusobno podijelile sljedeće izborne liste: DPS sa 47.5 % glasova - 17 (56.7 %) mandata; SP CG sa 13.5 % glasova - 5 (16.7 %) mandata; NS sa 12.5 % glasova - 4 (13.3 %) mandata, i SRS sa 11.5 % glasova - 4 (13.3 %) mandata.

U neposrednim izborima za oba doma Savezne skupštine održanim septembra 2000. godine, pravo na raspodjelu mandata ostvarile su jedino liste SNP i SNS. Tako je u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine izborina lista SNP sa osvojenih 82.5 % glasova dobila 28 (93.3 %) od 30 mandata, dok je SNS sa osvojenih 6.4 % glasova pripalo 2 (6.7 %) mandata; dok je u izborima za Vijeće republika raspodjelom 20 mjesta u ovom domu SNP sa osvojenih 81.8 % glasova pripalo ukupno 19 (95.0 %), odnosno SNS je osvojila 1 (5.0 %) mandat, ovaj put sa 7.5 % glasova. U ovim, inače veoma problematičnim izborima sa stanovišta regularnosti (uz bojkot vladajuće koalicije i nekih drugih partija u Crnoj Gori i antikampanju, prema službenim podacima u izborima je učestvovalo ukupno 28.8 % birača upisanih u birački spisak), upravo navedeni podaci navode na pitanje kojom su to "snagom racija" birači činili tzv. splitting od svog glasa, odnosno šta je moglo motivisati njih 1446 (1.1 % od ukupnog broja koji su glasali) da kod izbora za Vijeće republika daju svoj glas listi SNS a ne SNP kome su svoje povjerenje iskazali u izboru za Vijeće građana (više o ovim izborima vidjeti u V. Goati, 2001).

Dakle, oba ova elementa izbornog sistema, klauzula i formula, pojedinačno i povezano stvaraju određene posljedice po ishod izbora, odnosno strukturu predstavničke skupštine. Učinak primijenjene formule u raspodjeli poslaničkih mesta može se iskazati i kroz prosječnu "cijenu mandata" koju su stranke morale da "plate" da bi se kandidati sa njihove izborne liste našli u parlamentu.

Tabela 1. Prosječna cijena mandata u glasovima po izbornim listama u parlamentarnim izborima u Crnoj Gori u periodu 1990 - 2001.

Izborna lista	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
SK / DPS	2.064	7.380	2.740	7.672	3.339	7.311				
NS	3.008		2.692	8.609		8.271				
SRSJ	2.433									
DK	2.563									
SKPJ		5.392								
SRS		6.840	2.791	7.889						
LSCG			2.738							4.806
SDPR			3.248							
SP CG				7.278						
"Narodna sloga"					3.945					
SDA					3.389	12.327				
SDP						26.128				
DSCG					2.644		5.425			3.570
DUA					1.924		3.529			4.232
"Da živimo bolje - M. Đukanović										
SNP - M. Bulatović							4.049			
SNP - P. Bulatović							4.274			
SNS									3.271	5.443
"Pobjeda je C. Gore									4.024	9.494
DK-M. Đukanović"										4.276
Zajedno za YU										4.500

Legenda: (A) izbori za republički parlament - decembar 1990; (B) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - maj 1992; (C) izbori za republički parlament decembar 1992; (D) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - decembar 1992; (E) izbori za republički parlament novembar 1996; (F) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - novembar 1996; (G) izbori za republički parlament maj 1998; (H) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - septembar 2000; (I) izbori za Vijeće republike Savezne skupštine - septembar 2000; (J) izbori za republički parlament - april 2001.

Nominalno "najjeftiniji mandat" u dosadašnjim parlamentarnim izborima održanim na području Crne Gore osvojila je DPS u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine maja 1992. godine, sa 843 glasa u izbornoj jedinici Plav (8,3 % ukupnog biračkog tijela izborne

jedinice, odnosno 35,3 % birača koji su pravilno glasali). Istovremeno, "najskuplji mandat" pripao je Socijaldemokratskoj partiji (SDP), takođe u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine, i to u izborima 1996. godine (26.128 glasova). Dakle, u roku od samo četiri godine stolica u parlamentu savezne države jednu od stranaka u Crnoj Gori koštala je više od 30 puta negoli drugu stranku u prvim izborima za Vijeće građana Savezne skupštine.

Uticaj prohibitivne klauzule u izbornom sistemu Crne Gore na ishod održanih izbora može se sagledati i kroz druge pokazateli. Jedan od njih je odnos broja neiskorišćenih - "rasutih" glasova (glasova koje su birači dali izbornim listama stranaka koje nisu uspjele da "preskoče" izborni prag) i broja glasova koji su iskorisćeni u raspodjeli poslaničkih mandata. U narednom pregledu iskazan je relativni odnos između tih glasova.

Tabela 2. Uticaj prohibitivne klauzule na rasipanje glasova u parlamentarnim izborima u Crnoj Gori u periodu 1990-2001.

Vrijeme održavanja i svrha izbora	Prohibitiv. klauzula	"Rasuti" glasovi %
1. Decembar 1990. / Republički parlament	4 %	11.2
2. Maj 1992. / Vijeće građana Savezne skupštine	5 %	14.2
3. Decembar 1992. / Republički parlament	4 %	20.8
4. Decembar 1992. / Vijeće građana Savezne skupštine	5 %	12.2
5. Novembar 1996. / Republički parlament	4 %	20.3
6. Novembar 1996. / Vijeće građana Savezne skupštine	5 %	19.3
7. Maj 1998. / Republički parlament	3 %	5.8
8. Septembar 2000. / Vijeće građana Savezne skupštine	5 %	9.7
9. Septembar 2000. / Vijeće republika Savezne skupštine	5 %	9.2
10. April 2001. / Republički parlament	3 %	6.7

Najveći broj birača bez predstavnika u parlamentu registrovan je u izborima za parlament Republike decembra 1992 (61.492), što treba tumačiti kao zajednički uticaj prohibitivne klauzule i broja stranaka koje su stekle pravo da istaknu izbornu listu. Inače, u parlamentarnim izborima održanim u Crnoj Gori u posmatranom periodu registruje se sljedeći broj izbornih lista koje su zahvaljujući postojanju i utvrđenoj visini prohibitivne klauzule bile isključene iz raspodjele mandata: decembra 1990. /republički par-

IZBORNI SISTEM

lament/ - od 10 izbornih koje su učestvovale u ovim izborima mandate je osvojilo njih 4 (40 %); maja 1992. /Vijeće građana Savezne skupštine/ - izborna jedinica br. 7, od ukupno 10 izbornih lista 3 (30 %) dijele mandate; decembra 1992. /republički parlament/ - od 19 izbornih lista 5 (26.3 %) dijele mandate; decembra 1992. /Vijeće građana Savezne skupštine/ - od 13 izbornih lista 4 (30.8 %) dijele mandate; novembra 1996. /republički parlament/ - od 20 izbornih lista podnesenih u 14 izbornih jedinica mandate je osvojilo ukupno njih 5 (10 %); novembra 1996. /Vijeće građana Savezne skupštine/ - od 13 izbornih lista istaknutim u ovim izborima mandate su osvojile 4 (30.8 %) liste; maja 1998. /republički parlament/ - od 17 izbornih lista mandate je podijelilo njih 5 (29.4 %); aprila 2001. /republički parlament/ - ukupno 16 izbornih lista, mandate dijele njih 5 (29.4 %).

Tabela 3: Prostorna disperzija strukture "rasutih" glasova u parlamentarnim izborima u Crnoj Gori u periodu 1990-2001.

Opština:	Vrijeme održavanja i svrha izbora							
	1	2	3	4	5	6	7	8
ANDRIJEVICA	-	*/	15.6	12.4	19.3	36.6	5.9	5.6
BAR	15.9	*/	18.9	11.8	11.7*/	6.8	4.3	5.5
IVANGRAD/BERANE	2.5	*/	24.0	14.6	23.3	33.7	4.6	3.7
BIJELO POLJE	11.3	*/	14.1	20.9	19.8	39.0	5.9	3.3
BUDVA	29.5	*/	24.0	9.51	4.1	7.5	4.4	4.5
DANILOVGRAD	28.4	26.3	17.2	12.8	39.0	24.7	4.7	7.4
ŽABLJAK	25.8	*/	13.8	11.5	8.9	7.7	8.0	6.1
KOLAŠIN	24.2	**/	16.3	12.4	13.4	19.4	4.2	8.2
KOTOR	14.3	*	15.5	11.1	15.8	21.9	7.1	5.3
MOJKOVAC	18.9	**/	15.4	12.6	12.6	16.1	4.8	3.4
NIKŠIĆ	7.4	*/	17.7	15.2	19.3	20.2	5.4	3.8
PLAV	20.5	64.7	22.2	28.9	32.4	27.5	11.6	13.2
PLUŽINE	26.9	*/	19.8	22.6	23.3	24.5	15.1	6.0
PLJEVLJA	11.4	*/	13.7	13.3	22.2	16.4	9.3	2.9
TITOGRAD/PODGORICA	4.7	*/	21.3	15.8	15.2**/	21.1	4.0	9.1
ROŽAJE	16.2	52.7	9.62	8.3	27.3	22.4	3.4	19.6
TIVAT	14.2	*/	10.8	9.3	25.1	33.1	7.4	4.6
ULCINJ	2.6	51.2	58.1	24.0	38.9	3.1	2.1	16.5
HERCEG NOVI	20.6	*/	17.8	12.92	1.8	26.7	11.7	6.3
CETINJE	9.9	30.3	13.2	11.2	9.7	21.1	2.3	3.5
ŠAVNIK	13.3	*/	18.2	17.5	17.9	19.1	4.4	3.7

OSNOVNI STRUKTURNI ELEMENTI IZBORNOG SISTEMA - UTICAJ I EFEKTI

Legenda: (1) izbori za republički parlament - decembar 1990; (2) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - maj 1992 (*; **/ - zajednička izborna jedinica - podaci po opštinama nijesu objavljeni); (3) izbori za republički parlament - decembar 1992; (4) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - decembar 1992; (5) izbori za republički parlament - novembar 1996. (*) podaci se odnose na teritoriju opštine Bar koja je činila izbornu jedinicu, dok za dio opštine koji je "izbornom geometrijom" pripojen izbornoj jedinici Ulcinj relativni iznos ovog indikatora iznosi 18.8 ; **/ podaci se odnose na teritoriju opštine Podgorica koja je činila izbornu jedinicu "Podgorica I", dok u preostalom dijelu opštine koji je predstavljao izbornu jedinicu "Podgorica II" relativni iznos "rasutih" glasova iznosi 62.3); (6) izbori za Vijeće građana Savezne skupštine - novembar 1996; (7) izbori za republički parlament - maj 1998; (8) izbori za republički parlament - april 2001.

Idući tragom istog indikatora, u narednom tabelarnom pregledu iskazuje se relativno učešće sume glasova datih strankama koje nijesu uspjele da učestvuju u raspodjeli poslaničkih mesta u ukupnoj strukturi pravovaljanih glasova u održanim parlamentarnim izborima u Crnoj Gori. Pregled je dat po opštinama iako one nijesu u svim izborima predstavljale izborne jedinice jer ovaj pokazatelj, na izvjetan način, govori kako o "kvalitetu izborne ponude", tako i o stabilnosti, odnosno preferencijama lokalnog biračkog tijela.

Odgovarajući podaci o izborima održanim septembra 2000. godine za vijeća Savezne skupštine nijesu dostupni.

Kao specifičan aspekt uticaja prohibitivne klauzule može se uzeti i broj izbornih lista koje bi, da nije postojalo ograničenje te vrste, uz primjenu istog - d'Ontovog metoda, ušle u parlament jer su do bile broj glasova koji je veći od najniže "cijene mandata" koji je opredijelio parlamentarnu strukturu. U decembarskim izborima 1990. godine u republičkom parlamentu bi, na taj način, našla mjesto i Demokratska stranka jer je osvojila 3442 glasa. Demokratska stranka bi, pod istim uslovom, sa osvojenih 9289 glasova bila zastupljena i u Vijeću građana Savezne skupštine u izborima održanim maja 1992. godine. Prohibitivna klauzula od 4 % glasova birača u Republici bila je granica koja je onemogućila da se u parlamentu, nakon izbora decembra 1992, s obzirom na osvojene glasove predstave: SKPJ (6236), SNO za Crnu Goru i Hercegovinu (3894), SP CG (8412), Demokratski savez (11.388), Udruženje ratnika 1991-1992. (4198) i koalicija stranaka pod nazivom Demokratska opozicija (7828). Krajnja konsekvenca u ovom slučaju bila bi nepostojanje većinske partije u parlamentu. U prijevremenim izborima za donji dom Saveznog parlamenta, decembra 1992. godine, iz istog razloga bez mandata je ostao SKPJ sa 7643 osvojena glasa.

Zahvaljujući novom sistemu izbornih jedinica, ova vrsta vještačke prepreke za ulazak u republički parlament u izborima 1996. godine koštala je poslaničkih mandata i dvije stranke koje su na

nivou Republike osvojile više od 4 % ukupnog broja važećih glasova. To su, kao što je već navedeno, SDP - Socijaldemokratska partija Crne Gore sa osvojenih 16.608 (5.7 %), odnosno SRS - Srpska radikalna stranka "Dr Vojislav Šešelj" sa osvojenih 12.963 (4.4 %) glasa. Iz navedenih razloga, prema istom kriterijumu, bez poslaničkog mandata u Saveznoj skupštini ostala je i SRS sa ukupno osvojenih 14.829 (5.2 %) glasova na nivou Crne Gore.

Pod navedenom pretpostavkom - bez primjene prohibitivne klauzule - u izborima održanim maja 1998. godine, mjesto u republičkom parlamentu dobila bi i Srpska narodna stranka (SNS) sa ukupno osvojenih 6606 glasova, dok bi u izborima 2001. godine to ostvarila Narodna socijalistička stranka Crne Gore (NSS).

Napokon, nivo ostvarene operacionalizacije proklamovanog načela raspodjele mandata u parlamentarnim izborima u Crnoj Gori u posmatranom periodu može se iskazati i preko tzv. indeksa proporcionalnosti. Tako vrijednost ovog indikatora (računato prema rezultatima izbornih lista koje učestvuju u raspodjeli mandata; maksimalna vrijednost = 100) iznosi: 94 u izborima za republički parlament - decembar 1990; 95 u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine - maj 1992; 99 u izborima za republički parlament - decembar 1992; 98 u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine - decembar 1992; 83 u izborima za republički parlament - novembar 1996; 76 u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine - novembar 1996; 97 u izborima za republički parlament - maj 1998; 99 u izborima za Vijeće građana Savezne skupštine - septembar 2000; 93 u izborima za Vijeće republika Savezne skupštine - septembar 2000, i 97 u izborima za republički parlament - april 2001. godine.

U predsjedničkim izborima, naravno, primjenjivan je većinski metod u utvrđivanju rezultata glasanja. Legitimacijski osnov obezbijeden je kroz uslov da se kandidat za predsjednika Predsjedništva (izbori 1990) ne može smatrati izabranim, bez obzira što raspolaže najvećim brojem osvojenih glasova, ukoliko taj broj ne predstavlja više od polovine građana upisanih u birački spisak; a za članove Predsjedništva najmanje jednu trećinu građana, takođe, upisanih u birački spisak (čl. 21. Zakona o izboru predsjednika i članova Predsjedništva SR Crne Gore, "Sl. list SR CG", br. 36/90). U drugom krugu izbora (za 14 dana), između dvostruko više kandidata od broja koji se bira, izabranim se smatraju kandidat, odnosno kandidati koji su dobili najveći broj glasova. Kao što se vidi, raspon utvrđenih većina kretao se od

"visokozahтjevne" natpolovične većine od ukupnog biračkog tijela do relativne većine birača izašlih na izbore u drugom krugu.

Za izbor predsjednika Republike Crne Gore prema Zakonu iz 1992. godine utvrđeni su drugačiji kriterijumi u pogledu većine. Izabranim predsjednikom smatra se kandidat koji je dobio najveći broj glasova, pod uslovom da taj broj predstavlja više od polovine birača koji su glasali (čl. 17 Zakona o izboru predsjednika Republike, "Sl. list RCG", br. 49/92). Međutim, prethodno je morao biti ispunjen i opšti uslov da u ovim izborima učestvuje više od polovine ukupnog biračkog tijela Republike, i to kako u prvom tako i u drugom izbornom krugu (čl. 16 Zakona).

Navedeno tumačenje uslova pravovaljanosti izbora u drugom izbornom krugu, doduše, nije bilo jedinstveno i zvanično potvrđeno. Uoči drugog izbornog kruga za izbor predsjednika Crne Gore (10. januara 1993.) javnost je posredstvom državnih medija obavještavana da izbor predsjednika Republike nije uslovljen obavezom da na birališta izade najmanje 50 % + 1 birača upisanih u jedinstveni birački spisak. Nadležni državni organi (Skupština Republike i Republička izborna komisija) nijesu se ovim povodom oglašavali, što je na izvjestan način izazivale dodatne nedoumice u pogledu važećih pravila izbora, a koje su, bile isključivo plod nepreciznosti norme. Nepreciznost su zapravo izazivale sljedeće odredbe Zakona: "Ako je na izborima za predsjednika Republike glasalo manje od polovine ukupnog broja građana Republike, upisanih u birački spisak, glasanje se ponavlja. Ako na ponovnom glasanju glasa manje od polovine ukupnog broja građana iz stava 1. ovog člana, ponavlja se cijeli izborni postupak." (čl. 16), odnosno "Na ponovnom izboru izabran je kandidat koji je dobio veći broj glasova. Ako na ponovnom izboru oba kandidata dobiju jednak broj glasova, ponavlja se cijeli izborni postupak." (čl. 18, st. 4). Poređenja radi, ovaj problem je članom 9 srbijanskog Zakona o Izboru predsednika Republike regulisan na sljedeći način: "Na ponovljenom glasanju za predsednika Republike izabran je kandidat koji je dobio većinu glasova birača koji su glasali, ako je na izbore izašla najmanje polovina od ukupnog broja birača u republici." ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 1/90, 79/92).

Da se u slučaju izbora predsjednika Republike Crne Gore ne radi o jednoj cjelovito izvedenoj, odnosno konzistentno izgrađenoj normativnoj strukturi, potvrdilo se i prilikom narednih, prijevremenih predsjedničkih izbora 1997. godine. Uz

mnoštvo drugih nepreciznosti, kao ključni problem u ovim, inače veoma važnim za Crnu Goru, izborima pokazalo se tumačenje karaktera izbornog postupka, odnosno njegovih faza koje su uređene kao prvi i drugi krug izbora. Zapravo, nijedan od pozitivnih zakonskih tekstova kojima je uređen izbor predsjednika ne daje decidno određenje da li je u pitanju jedinstven ili odvojen izborni postupak. Ova se činjenica pokazala veoma značajnom jer je između dva kruga izbora došlo do promjena u biračkom tijelu koje su "gubitničkoj" strani poslužile, navodno, kao isključivi povod za osporavanje regularnosti čitavog toka izbora. Istovremeno, ovi izbori ostaće upamćeni i po tome što je tzv. savezna pravna regulativa derogirala republičku, i to na način da se s pravom može govoriti o svojevrsnom pravnom nasilju nad Ustavom garantovanom suverenom nadležnošću Crne Gore da uređuje organizaciju vlasti na svojoj teritoriji. Zapravo, odnos prema predsjedničkim izborima u Crnoj Gori (kako uoči, tako i nakon izbora) od strane pravosudnih organa Savezne države (o istim stvarima odlučivali su na različite načine) iskazao se i kao drastičan primjer neravnopravnog tretmana manje članice u odnosu na veću članicu u okviru zajedničke države Crne Gore i Srbije.

Tabela 4: Participacija birača u izborima u Crnoj Gori u periodu 1990 - 2001.

Tip izbora / vrijeme održavanja	Registr. birača	Ukupno glasalo	Nevažeći glasovi
1. Republički parlament - decembar 1990.	402.905	75.8	3.7
2. Predsjednički - decembar 1990. - prvi krug	402.905	75.7	11.6
3. Predsjednički - decembar 1990. - drugi krug	402.905	65.2	0.8
4. Vijeće građana Savezne skupštine - maj 1992.	429.223	57.4	5.1
5. Republički parlament - decembar 1992.	429.047	68.9	2.2
6. Vijeće građana Savezne skupštine - decembar 1992.	426.915	67.6	4.8
7. Predsjednički - decembar 1992. - prvi krug	429.047	68.9	2.7
8. Predsjednički - januar 1993. - drugi krug	429.047	59.1	1.1
9. Republički parlament - novembar 1996.	449.824	66.9	2.6
10. Vijeće građana Savezne skupštine - novembar 1996.	450.303	66.5	3.9
11. Predsjednički - oktobar 1997. - prvi krug	461.738	67.4	1.5
12. Predsjednički - oktobar 1997. - drugi krug	470.491	73.9	1.1
13. Parlamentarni - maj 1998.	457.633	76.0	1.3
14. Vijeće građana Savezne skupštine - septembar 2000.	437.876	28.8	1.6
15. Vijeće republike savezne skupštine - septembar 2000.	437.876	28.8	1.7
16. Republički parlament - april 2001.	447.673	79.3	0.8

Naknadne stručne analize (V. Pavićević, 1998) pokazale su da je sudbinu ovih izbora opredijelilo prije svega veće učešće birača u drugom nego prvom krugu izbora, a što na svoj način, samo potvrđuje neke od nalaza A. Campbell-a u analizi motivišućih snaga biračke situacije. Kretanje i vrijednosti navedenih faktora u izborima u Crnoj Gori u periodu 1990-2001. interpretiraju se u narednom tabelarnom pregledu.

2. Izborne jedinice - način utvrđivanja, broj i veličina

Kao prethodno pitanje koje se postavlja prilikom određivanja izbornih jedinica jeste da li se broj predstavnika u parlamentu definiše u odnosu na određeni broj stanovnika ili broj birača i, s tim u vezi, u kojoj mjeri utvrđena "cijena" jednog mandata po izbirnoj jedinici obezbjeđuje poštovanje načela jednakog prava glasa. U Crnoj Gori zakonodavac se opredijelio da osnov poslaničke legitimacije čini biračko tijelo izborne jedinice. Međutim, odnos poslanik - birač određivan je od izbora do izbora na različite načine, zavisno od načina utvrđivanja izbornih jedinica.

U prvim parlamentarnim izborima, decembra 1990. godine promovisan je princip po kome se: "Izborne jedinice za izbor odbornika odnosno poslanika određuju... tako što se u svakoj izbirnoj jedinici na srazmjerno isti broj građana koji imaju pravo da biraju bira jednak broj odbornika odnosno poslanika" (član 47 Zakona). Za izbornu jedinicu za izbor poslanika određena je teritorija opštine. U obrazloženju usvajanja ovakvog rješenja zakonodavac je naveo da se njime "...uvažavaju postojeće specifičnosti teritorijalne podjele Republike i, s tim u vezi, predstavljenost građana svih tih teritorijalnih jedinica u republičkom parlamentu. Ovakvo rješenje je ustanovljeno imajući u vidu naše specifičnosti u stepenu razvijenosti pojedinih regiona i opština, nacionalnu, vjersku i drugu pripadnost. Naime, ovaj princip obrazovanja izbornih jedinica ... u periodu prelaska sa delegatskog na predstavnički izborni sistem je najpogodniji, jer obezbjeđuje sprovođenje sistema srazmjerne predstavljenosti svih učesnika izbornog postupka, tzv. proporcionalnog izbornog sistema i obezbjeđuje da pojedine opštine (one sa manjim brojem stanovnika i mješovitim nacionalnim sastavom) budu zastupljene u republičkoj skupštini, čime se ne remete određeni odnosi u željenoj struk-

turi te skupštine, a to je da se u njoj nađu predstavnici muslimanske i albanske narodnosti, koja je, u pojedinim regionima Republike, pretežan dio stanovništva" (izvod iz komentara čl. 49 Zakona o izboru i opozivu odbornika i poslanika, "Izborni zakoni sa komentarom", "Sl. list SR CG", Titograd, 1990).

Problemi usaglašavanja više različitih i nespojivih principa pri likom određivanja izbornih jedinica, kao što se vidi iz obrazloženja (prethodna napomena), doveli su do "kompromisne varijante" kojom se u startu obezvrijedila osnovna ideja zakonodavca koja je trebalo "... da obezbijedi političku jednakost građana odnosno da svaki građanin, koji ima pravo da bira, raspolaže sa jednakom količinom moći, što, uz proporcionalni sistem, čini suštinu principa jedan građanin - jedan glas." (izvod iz komentara čl. 47 Zakona). Istovremeno, broj poslanika "... svake opštine, ... izведен je primjenom navedenih kriterijuma i na osnovu podataka o broju stanovnika odnosno građana koji imaju pravo da biraju, dostavljenih od Republičkog zavoda za statistiku, 6. septembra 1990. godine" (Izvod iz komentara čl. 47 Zakona).

Iako se, dakle, zakonodavac opredijelio da kao kriterijum za određivanje broja predstavnika u parlamentu uzme broj građana sa pravom glasa, a ne broj stanovnika po izbornoj jedinici (opštini), prema službeno utvrđenim podacima izvjesno je da bi se načelo srazmjernosti manje narušilo da je učinjeno suprotno. Prema usvojenom kriterijumu (mandat/birač) maksimalna razlika između najviše i najniže "cijene mandata" po izbornoj jedinici iznosila je 1.680 što čini 52.1 % prosječne "cijene mandata" na nivou Republike, odnosno 67.3 % najniže "cijene mandata" u izbornoj jedinici (Kolašin). Prema kriterijumu mandat/stanovnik ta se razlika smanjuje, tako da navedena razlika u "cijenama mandata" iznosi 41.7 % prosječne, odnosno 56.7 % najniže "cijene mandata" po izbornoj jedinici (Šavnik). Poređenja radi u izborima za republički parlament u Srbiji, decembra 1990. godine, odnos između najveće i najmanje izborne jedinice iznosi 1:3 (2.99), odnosno 41.000 naprema 13.901 (M. Pajvančić, 1992.15)

U slučaju kad se primjenjuje ista formula (izborni model) broj poslanika (veličina izborne jedinice - M) koji se bira u jednoj izbornoj jedinici direktno utiče na stepen proporcionalnosti, odnosno odstupanja (devijaciju - D) od proporcionalnosti. Primjer koji navode Taagepera i Shugart (1989) takav slučaj ilustruje na sljedeći način:

OSNOVNI STRUKTURNI ELEMENTI IZBORNOG SISTEMA - UTICAJ I EFEKTI

M	Glasovi izborne liste				D%
	43%	36%	16%	5%	
	Broj mandata				
1	1	0	0	0	57.0
2	1	1	0	0	21.0
3	2	1	0	0	23.7
4	2	2	0	0	21.0
5	2	2	1	0	8.0
6	3	2	1	0	7.7
7	3	3	1	0	6.9
8	4	3	1	0	8.5
9	4	4	1	0	9.8
10	5	4	1	0	11.0
11	5	4	2	0	5.1
15	7	6	2	0	7.7
20	9	7	3	1	2.0
25	11	9	4	1	1.0
30	13	11	5	1	2.7
40	17	15	6	2	1.5
50	22	18	8	2	1.0

Legenda: M - broj mandata koji se dijeli u izbornoj jedinici;
D - devijacija (odstupanje) od proporcionalnosti.

Prvi, redovni, izbori za Vijeće građana Savezne skupštine SRJ, maja 1992. godine, sa stanovišta načina određivanja izbornih jedinica veoma su karakteristični za izborni sistem Crne Gore. Naime, predloženo i usvojeno (30. aprila), odmah potom (14/15. maja) izmjenjeno rješenje vrlo ilustrativno iskazuju moć uticaja prekrajanja izbornih jedinica na konačan ishod izbora. Zakonodavac je odlučio da se izborne jedinice "... za izbor poslanika po listi političkih stranaka i listi nezavisnih kandidata (sistem srazmjernog predstavljenštva) određuju ... u skladu sa sljedećim mjerilima: (1) broj birača u opštini, odnosno izbornoj jedinici i (2) teritorijalna povezanost opština za čije se područje obrazuje zajednička izborna jedinica." (čl. 3 st. 1 Zakona o izbornim jedinicama za izbor poslanika u Vijeće građana Savezne skupštine, "Sl. list RCG", br. 18/92).

Događaji koji su pratili konstituisanje saveznog parlamenta novoproglasene zajedničke države Crne Gore i Srbije, uoči i nakon donošenja ovog Zakona (najavljeni bojkot izbora od strane relevantnih opozicionih grupacija: Narodne stranke, Liberalnog

saveza Crne Gore, Socijaldemokratske partije reformista i Socijalističke partije Crne Gore) upućivali su vladajuću stranku u Republici da, u potrazi za legitimitetom donjeg doma najvišeg predstavničkog organa federalne države, pribegne i prekrajanju izbornih jedinica. Istovremeno, Zakonom o izmjenama i dopuna-Zakona o izbornim jedinicama za izbor poslanika u Vijeće građana Savezne skupštine, ukinut je i legitimacijski osnov valjanosti izbora sadržan u članu 4 prethodnog zakonskog teksta po kome bi se izbori ponovili u izbornoj jedinici ukoliko na njima nije učestvovalo više od polovine upisanih birača.

I pored svih učinjenih npora, Demokratskoj partiji socijalista nije pošlo za rukom da iz ovih izbora "izvuče" traženi legitimitet Vijeću građana Savezne skupštine. Međutim, njihov značaj po izgradnju izbornog sistema u Crnoj Gori ostao je nesporan. Prvo, potvrđeno je pravilo da bez šire podrške i prihvatanja osnovnih rješenja u izbornom zakonodavstvu nema kompeticije u izborima i, drugo, rezultati i ukupni efekti ovih izbora poslužili su kao najjači argument za neophodnu radikalnu promjenu u sistemu izbornih jedinica što je i učinjeno u prvim prijevremenim parlamentarnim izborima decembra iste godine, kada je uveden *at-large* sistem, odnosno kada je Crna Gora proglašena za jedinstvenu izbornu jedinicu.

Istovremeno, uz izbor poslanika u Vijeće građana Savezne skupštine često se, naročito u Srbiji, isticao prigovor da su odredbe o načinu konstituisanja ovog skupštinskog doma eklatantan primjer narušavanja jednakosti biračkog prava. "Dom građana izražava ravnopravnost građana. Otuda u izboru poslanika u ovo veće poseban značaj ima princip jedan čovek - jedan glas. Zakonodavac je utvrdio osnovno pravilo za izbor poslanika ovog doma (na 65.000 birača bira se jedan poslanik) kako bi se obezbedila jednakost građana u izboru poslanika obrazovanjem izbornih jedinica sa približno 65.000 birača (član 5 stav 1). Korektiv utvrđen istim zakonom (član 5 stav 1 in fine) utvrđuje da republika članica bira najmanje 30 poslanika i tako narušava opšti princip. Primenom ovakvih pravila za izbor poslanika u Veće građana u jednoj od federalnih jedinica jedan poslanik se bira na 65.000 birača, a u drugoj na 13.430 birača (mada nije naglašeno, podaci se očigledno odnose na prve izbore za ovo Vijeće, *prim V.P.*) Odnos glasova je u datom slučaju 1:5, što znači da jedan glas dat u jednoj od federalnih jedinica ima istu vrednost kao 5 glasova datih u drugoj" (M. Pajvančić, 1992, 15).

U parlamentarnim izborima 1996. godine, u formi izmjena i dopuna osnovnog zakonskog teksta iz 1992. godine došlo je do radikalne promjene karaktera i vrijednosti, odnosno efekata izbornog sistema upravo zahvaljujući odluci o promjeni sistema izbornih jedinica. Umjesto jedne, uvedeno je 14 izbornih jedinica na nivou Republike, dok se ukupan broj izbornih jedinica za izbore na saveznom nivou zadržao kao i u prethodnim izborima, ali je bitno izmijenjena njihova veličina i teritorijalni razmještaj, što sa stanovišta učinaka sistema ima isti posljedični odnos kao i u slučaju izbora na republičkom nivou.

Uoči narednih, prijevremenih, parlamentarnih izbora (maj 1998) Zakonom o izboru odbornika i poslanika u dijelu određenja broja i veličine izbornih jedinica, zakonodavac se ponovo priklopio rješenju koje je u Crnoj Gori bilo primijenjeno u prvim, prijevremenim opštim parlamentarnim izborima 1992. godine. Naime, Republika je proglašena za jedinstvenu izbornu jedinicu (tzv. *at-large* sistem; identična odredba odnosi se i na opštine u izborima za odbornike njihovih skupština), pri čemu se, radi lakšeg "ulaska" u parlament partija koje reprezentuju interese albanske etničke skupine u Crnoj Gori, 5 od ukupno 78 mandata raspodjeljuje na biračkim mjestima koja obuhvataju teritoriju gdje Albanci čine većinu domicilnog stanovništva. Ovaj vid tzv. pozitivne diskriminacije obuhvaćen je članom 118 Zakona, u njegovom dijelu prelaznih i završnih odredbi.

Tekst odredbi člana 118 glasi:

Prvi naredni izbori za poslanike u Skupštinu Republike Crne Gore obaviće se u Republici kao jedinstvenoj izbornoj jedinici u kojoj će se pet poslanika, od ukupnog broja poslanika, birati na biračkim mjestima određenim posebnom odlukom Skupštine Republike.

Potvrđene i proglašene izborne liste ravnopravno učestvuju na svim biračkim mjestima u Republici kao jedinstvenoj izbornoj jedinici.

Na biračkim mjestima koja su utvrđena posebnom odlukom Skupštine Republike u raspodjeli mandata učestvuju samo izborne liste koje su dobile najmanje 3 % glasova od ukupnog broja birača koji su glasali na tim biračkim mjestima.

Izbornoj listi koja ispuni uslov za učestvovanje u raspodjeli mandata na biračkim mjestima koja su utvrđena posebnom odlukom Skupštine Republike, u konačnoj raspodjeli mandata dodaju se glasovi birača koje je ta lista dobila na drugim biračkim mjes-

timu u Republici, pod uslovom da na tim biračkim mjestima ne učestvuje u raspodjeli mandata.

Glasovi koje je dobila izborna lista, a koja s obzirom na broj dobijenih glasova, ne učestvuje u raspodjeli mandata na biračkim mjestima utvrđenim posebnom odlukom Skupštine Republike, dodaju se glasovima koje je ta lista dobila na drugim biračkim mjestima u Republici, pod uslovom da na tim biračkim mjestima učestvuje u raspodjeli mandata.

Raspodjela mandata iz stava 1 ovog člana vrši se u skladu sa članom 95 ovog zakona (riječ je o primjeni d'Ontove formule u raspodjeli poslaničkih mjesta; *prim. V.P.*).

U vezi s ovim i drugim izmjenama u izbornom zakonodavstvu Crne Gore valja konstatovati da se vrijeme između poslednjih predsjedničkih izbora (5. i 19. oktobra 1997) i prijevremenih parlamentarnih i lokalnih izbora u Crnoj Gori, održanih 31. maja 1998. godine, može okarakterisati kao period teške političke krize u ovoj Republici. Iz ovog stanja izašlo se na jedino mogući miran način - demokratskim putem. Naime, u međuvremenu je došlo do saglasnosti (konsenzusa) svih relevantnih političkih stranaka o izuzetno važnim "političkim zakonima": o izboru odbornika i poslanika, o biračkim spiskovima i javnom informisanju na osnovu kojih su se imali provesti prijevremeni izbori za odbornike i poslanike. Navedene normativne akte Skupština Republike Crne Gore usvojila je na sjednici drugog vanrednog zasjedanja u 1998. godini.

Donošenju, odnosno usvajanju ovih zakona prethodilo je održavanje tzv. crnogorskog okruglog stola, kojom prilikom je potpisana "Sporazum o minimumu principa za razvoj demokratske infrastrukture u Grnoj Gori". Ovaj akt su 1. septembra 1997. godine, "...u cilju prevazilaženja aktuelne krize i stvaranja uslova za trajnu stabilizaciju demokratskih procesa u Crnoj Gori", potpisali i svečano se obavezali da će ga "... ostvarivati dobrom voljom i međusobnim povjerenjem": premijer i predsjednici sedam od (u tom trenutku) ukupno devet parlamentarnih opozicionih stranaka (grupacija) u Crnoj Gori. Sporazum nijesu potpisale samo Socijalistička narodna partija i Srpska narodna stranka. Takođe, stranke potpisnice Sporazuma usaglasile su predlog Zakona o finansiranju političkih stranaka, koji je usvojen na sjednici Skupštine Crne Gore 23. decembra 1997. godine. U izradi pomenutih zakona, pored eksperata političkih stranaka učestvovali su i eksperti OEBS-a, čije su sugestije usvojene u najvećoj

mogućoj mjeri, dok se u pogledu operacionalizacije propisanih pravila izbora uz Republičku izbornu komisiju, što inače predstavlja i dio Zakonom propisanih obaveza ovog organa, u proces njihove popularizacije uključio i IFES (International Foundation for Election Systems, Washington D.C., kancelarija u Podgorici). Političke promjene nastale uoči i nakon ovih događaja, očitovale su se i na proces izbora, naročito u dijelu njegove transparentnosti. Naime, iako su prethodni izbori nadgledani od strane posmatrača OEBS-a i Crnogorskog helsinškog komiteta za ljudska prava, može se reći da je "puna" posmatračka misija ostvarena u prijevremenim parlamentarnim i lokalnim izborima, održanim maja 1998. godine, uključivanjem u proces njihovog monitoringa i jedne domaće, specijalizovane organizacije - Centra za slobodne izbore i demokratiju (CeSID) iz Beograda. Tim povodom, CeSID je u saradnji sa Centrom za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) iz Podgorice sačinio i poseban Izvještaj (CeSID, "Oko izbora 3" Beograd, 1998). Od tog vremena, praksa monitoringa izbora u Crnoj Gori se razvija, kako na kvalitetu tako i po broju specijalizovanih organizacija koje su uključene u taj proces. Radi se, prije svega, o nastanku dvije nove takve organizacije iz Crne Gore, Centru za monitoring izbora (CEMI) i Centru za demokratsku tranziciju (CDT), koje se aktivno uključuju u nadgledanje izbora od 2000. godine.

Međutim, i pored navedenih prepostavki za izradu osnovnih zakonskih rješenja, inaugurisana pravila obilovala su nedorečenostima i nepreciznostima. Tako se, na primjer, u dijelu tzv. pozitivne diskriminacije specifičnost navedene norme ogleda i u dvostrukom prelivanju glasova prilikom obračuna mandata na biračkim mjestima određenim posebnom odlukom Skupštine (stav 4 i 5 citiranog člana Zakona). Ne sporeći dobru namjeru zakonodavca, odnosno osnovni princip od kojeg se pošlo u projektovanju norme po kojoj je trebalo realizovati osnovnu ideju, pažljivom analizom odredbi člana 118 može se zaključiti da je u konkretnom slučaju moglo doći do toga da se ovaj princip pretvori u svoju suprotnost. No, zahvaljujući isključivo volji birača sa ovog područja, kao što pokazuju rezultati izbora, do toga ipak nije došlo. Da je, na primjer, izborna lista SNS - dr Božidar Bojović (Srpska narodna stranka) koja je, inače, u Republici kao jedinstvenoj izbornoj jedinici osvojila ukupno 6606 glasova uspjela "preskočiti" izborni prag od 584 glasova koliko je iznosio cenzus od 3 % na posebno određenim biračkim mjestima, osvoji-

la bi dva od ukupno pet mandata koji su se pod "privilegovanim" uslovima raspodjeljivali na području Crne Gore na kojem u ukupnoj strukturi stanovništva dominantno učestvuje stanovništvo albanske nacionalne skupine. Zapravo, u pretpostavljenoj variјanti, i pored iskazane volje birača sa tog područja, mandate bi, pored izborne liste Koalicije da bolje živimo - Milo Đukanović - koja je, inače, osvojila tri od ukupno pet mandata sa ovog područja, dobila bi dva mandata; izborna lista Demokratskog saveza u Crnoj Gori - Mehmet Bardhi koja bi, kao i u konačnoj raspodjeli, osvojila jedan mandat; bez mandata ostala bi izborna lista DUA (Demokratska unija Albanaca u Crnoj Gori), dok bi preostala 2 mandata (po d'Ontovoj formuli - drugi i peti količnik) pripala listi SNS-a. U tom slučaju, izvjesno je, dakle, da bi se ideja o pozitivnoj diskriminaciji pretvorila, suštinski, u svoju suprotnost.

Napokon, najnovija rješenja u izbornom sistemu Crne Gore (izmjene zakona iz 2000. i 2001. godine) u vezi sa načinom utvrđivanja broja i veličine izbornih jedinica identična su prethodnim, s izuzetkom što je norma koja uređuje način raspodjele mandata u funkciji pozitivne diskriminacije, odnosno afirmativne akcije, iz dijela prelaznih i završnih odredbi u Zakonu iz 1998. "preseljena" u osnovni dio, odnosno postala sastavni dio sistema.

3. Način glasanja - tip izborne liste

U okviru opštih pravila kojima je uređeno glasanje u izbornom sistemu Crne Gore 1990-2001. godine ističu se sljedeća pravno-tehnička rješenja: (1) birač glasa lično, i to na biračkom mjestu na kome je upisan u izvod iz biračkog spiska; (2) evidencija birača vrši se na osnovu izvoda iz biračkog spiska ili potvrde o biračkom pravu; (3) birač ne može glasati bez podnošenja dokaza o svom identitetu; (4) birač u toku izbora može glasati samo jedanput; (5) glasanje se obavlja u toku jednog dana (mada nije izričito propisano, podrazumijeva se da je to neradni dan, i to nedjelja); (6) glasa se isključivo na ovjerenim glasačkim listićima; (7) na glasačkom listiću vidno je naznačeno na koji način se vrši glasanje.

Pod posebnim obilježjima uslova koji uređuju glasanje u izbornom sistemu Crne Gore misli se na ona pravno-tehnička rješenja koja predstavljaju "izuzetke" od opštih pravila na kojima počiva ovaj dio izbornog procesa. Među takvim rješenjima, po svom značaju ističe se, prije svega, glasanje van biračkog mesta. Osnovni razlog tome leži u obuhvatu i potencijalnom uticaju tog

prava na (ne)mogućnost participacije u izborima značajnog broja birača u Crnoj Gori. Kao i mnoge druge države s izraženim privremenim migracijama, i Crna Gora je u namjeri da zaštitи osnovna politička prava svih svojih građana, u jednom periodu izgradnje izbornog sistema (1990-1996) normativno proklamovala: (1) glasanje putem pisma, i (2) otvaranje glasačkih mesta u specijalnim institucijama i ustanovama.

Glasanje putem pisma omogućeno je biračima koji "...na dan održavanja izbora rade ili studiraju van mjesta u kome su registrirani u izvod iz biračkog spiska..." (čl. 87 st. 1 Zakona o izboru odbornika i poslanika, "Sl. list RCG", 49/1992), i licima koja se nalaze u pritvoru ili izdržavaju kaznu zatvora. Dok se u slučaju pritvorenika i osuđenika o ostvarivanju njihovog biračkog prava staraju nadležni organi, ostali birači koji imaju pravo da glasaju putem pisma, ukoliko žele da iskoriste to svoje pravo, moraju se prethodno obratiti biračkom odboru na biračkom mestu gdje su upisani u izvod iz biračkog spiska sa zahtjevom da im se dostavi neophodni izborni materijal. Prema izvještajima opštinskih izbornih komisija, u izborima za republički parlament decembra 1992. godine ovo pravo iskoristilo je 3315 birača (nedostaju podaci za tri manje opštine: Žabljak, Kolašin i Plužine), što čini nešto iznad 1 % važećih glasova. U parlamentarnim izborima na nivou Republike 1996. godine, kako iskazuje zvanična statistika, van biračkog mesta (i u ovom slučaju ostaje nepoznato koje su to forme glasanja u pitanju) glasalo je ukupno 6258 birača, odnosno 2.1 % od ukupnog broja glasača. U izborima 1998. godine taj broj je iznosio 7063 (2.0 %) glasova, a u izborima 2001. godine 11.138 (3.0 %) glasova.

Do novina u izbornom zakonu iz 1998. godine, pod kategorijom "glasalo putem pisma" podrazumijevaju se i glasovi vojnika, što bi naravno bilo korektnije da se iskazivalo kao glasovi koji su dati na posebno otvorenom biračkom mestu. Naznačena novina po ovom pitanju u praksi izbora u Crnoj Gori, a u funkciji njihove kontrole, ogleda se u obavezi da vojnici mogu glasati isključivo na biračkom mestu na kome su upisani u izvod iz biračkog spiska. Što se, pak, tiče glasanja u tzv. specijalizovanim institucijama, izuzme li se glasanje vojnika u naznačenom periodu, načinjena su i dva presedana na referendumu o državnom statusu 1992., odnosno parlamentarnim izborima 1996. godine.

Naime, prilikom održavanja tzv. "Referenduma radi prethodnog izjašnjavanja građana Crne Gore o tome da li žele da nastave da

žive u zajedničkoj državi ravnopravnih republika", Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o referendumu ("Sl. list RCG", br.7/92) omogućeno je da: "Učenici i studenti građani Republike Crne Gore koji stanuju u učeničkim i studentskim domovima u Republici Crnoj Gori mogu glasati u tim domovima, na način i po postupku koji utvrdi republička izborna komisija" (čl. 3 Zakona). U parlamentarnim izborima 1996. godine (lokalni, republički i savezni izbori) po odobrenju (i preporuci) RIJK-a dopušteno je penzionerima koji su na dan 3. novembra te godine boravili u njihovom lječilištu u Igalu da iskoriste svoje biračko pravo u toj ustanovi. No, kao što je rečeno, navedeni slučajevi predstavljaju izuzetke koji nijesu postali sastavni dio izborne prakse u Crnoj Gori.

U parlamentarnim i predsjedničkim izborima u Crnoj Gori glasanje je vršeno na različite načine. Dominira tzv. kategorijalano glasanje. Međutim, u izborima za predsjednika i članove predsjedništva SR Crne Gore biračima je na raspolaganju bilo onoliko glasova koliko se kandidata (1 + 4) biralo. Specifičnost ovog glasačkog listića ogledala se i u tumačenju njegove pravne valjanosti, odnosno važnosti. Naime, mogućnost da se u jednom od dva njegova dijela učini povreda pravila glasanja (npr. glasa se za više kandidata od broja koji se bira) nije uticala na važnost cijelog glasačkog listića. Interesantno je takođe da se zahvaljujući upravo ovako koncipiranom glasačkom listiću najjednostavnije mogao utvrditi stepen apstinencije pojedinih segmenta biračkog tijela. To se naročito odnosi na prvi izborni krug u kome je suma glasova za kandidate za predsjednika bila značajno manja od prosječnog broja glasova za kandidate za Predsjedništvo Republike. Dakle, birači su istovremeno mogli iskazati svoje preferencije prema kandidatima koji su pripadali različitim strankama. Rezultati izbora pokazali su da se ova mogućnost nije koristila u značajnijoj mjeri. Činjenica da je u Predsjedništvo Republike izabran i jedan nezavisni kandidat, plod je očigledno propusta SK u kandidacionom postupku zbog čega ova partija nije mogla da istakne maksimalan broj kandidata. Inače, uz ove izbore veže se i kuriozitet "jedinstvenog" glasačkog listića za dva nivoa funkcija u jednom organu.

Napokon, u izborima za poslanike u Vijeću republika Savezne skupštine (do 2000. godine kad je uvedeno neposredno glasanje za ovaj dom saveznog parlamenta), glasači (poslanici republičkog parlamenta) raspolagali su sa maksimalno polovinom broja glasova u odnosu na broj mandata koji se dijele (20). Ovaj, inače kom-

plikovani način izbora interesantan je zbog toga što pruža mogućnost da pojedinačni glas utiče na konačan redoslijed kandidata u okviru jedne liste. Tako je, na primjer, prilikom izbora saveznih poslanika u Vijeću republika Skupštine SRJ u crnogorskom parlamentu obavljenom 26. januara 1993. godine, DPS sa predloženih 20 kandidata i osvojena 62 glasa dobila 15 mandata; Narodna stranka je kandidovala sedam poslanika i sa 13 glasova osvojila tri mandata, dok je SRS dobila dva mandata sa osam osvojenih glasova za svojih pet predloženih kandidata.

Navedeni načini glasanja primjenjivani u izborima u Crnoj Gori u intervalu 1990-2001. godine nužno su proistekli iz primjenjivanog tipa izborne liste. Zapravo, umjesto primjenjivane tzv. zatvorene liste, u parlamentarnim izborima 1990, odnosno 1992. godine, uoči izbora održanih novembra 1996. godine, u izborni sistem Crne Gore uvedena je "nova", modifikovana verzija izborne liste. Zakonodavac je, naime, propisao da "...mandati u okviru ukupnog broja mandata koje je izborna lista dobila raspoređuju se na način što se jedna polovina dobijenih mandata dodjeljuje kandidatima sa izborne liste prema redoslijedu na listi, a preostali mandati kandidatima sa liste u skladu sa odlukom podnositelja liste. Kad izbornoj listi pripadne neparan broj mandata, broj mandata koji se dodjeljuje kandidatima sa liste prema njihovom redoslijedu na listi uvećava se za jedan" (čl. 15 Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o izboru odbornika i poslanika, "Sl. list RCG", br. 21/1996).

Iako se motivi za usvajanje citirane norme mogu dovesti u vezu sa sličnom normom iz zakona o saveznim izborima (podnosioci izborne liste u slučaju ovih izbora u raspodjeli pripadajućih mandata imaju pravo da 2/3 mandata raspodijele na kandidate, bez obzira na utvrđeni redoslijed na izbornoj listi - član 90 Zakona o izboru Saveznih poslanika u Veće građana Savezne skupštine, "Sl. list SRJ", br. 57 od 24. septembra 1993), činjenica da se ne radi o *ad litteram* preuzetom rješenju, upućuje na zaključak da je zakonodavac bio svjestan okolnosti da se na ovaj način reducira značaj i uloga birača u procesu personalizacije najviše predstavnicike vlasti. Međutim, to ga nije spriječilo da sebi, preciznije rečeno svojim partijskim vođstvima, dogradi moć u ionako dominantnoj ulozi partija kod kreiranja personalne strukture najvišeg organa predstavnicike vlasti.

UMESTO ZAKLJUČKA

Crna Gora nije još uvijek uspjela da izgradi dovoljno stabilan izborni sistem. Česte izmjene u izbornom zakonodavstvu (u toku dvanaestogodišnje prakse razvoja višestranačja doneseno je 10 osnovnih zakonskih akata u ovoj oblasti) nijesu uvijek rezultirale unapređenjem i standardizacijom, kako njegovih osnovnih elemenata tako ni preostalih nezavisnih varijabli koje čine strukturu ovog sistema. Tako se, na primjer, sa stanovišta proklamovanog načela reprezentacije (proporcionalni metod) i ostvarenih efekata, proces izgradnje sistema može identifikovati kao prelazak od "pretežno proporcionalnog" (1990), preko kombinovane primjene većinskog i proporcionalnog (1992) potom "čisto proporcionalnog" (1992), ka svojevrsnom "miks sistemu" (1996), tj. kompilaciji pozitivnih elemenata većinskog i negativnih efekata proporcionalnog modela, te napokon povratku na "punu proporcionalnost" s jednokratnim uvođenjem instituta pozitivne diskriminacije za jedan od manjinskih naroda u Crnoj Gori (1996. i 1998). Istim tragom, s izuzetkom pozitivne diskriminacije, odnosno afirmativne akcije, koja je postala sastavni dio sistema, idu i poslednje izmjene (iz 2000., "Sl. list RCG", br.14/2000/ i 2001, "Sl. list RCG", br. 9/2001) u izbornom zakonodavstvu Crne Gore.

Uz proklamovano načelo proporcionalne raspodjele mandata, kao rijetka konstanta tokom ovog procesa registruje se jačanje mjesta i uloge partija u izbornom procesu na račun preostalih sudionika u izborima - birača, kandidata i državnih organa. Partije su tako za sebe obezbijedile ekskluzivno pravo da u konačnoj formi definišu okvir pojedinačnih prava i obaveza za učesnike u izbornom procesu. Naravno, pri izricanju ovakve konstatacije ima se u vidu činjenica da preferencija partijsko-socijalne u odnosu na teritorijalnu reprezentaciju kao kriterijuma prilikom kreiranja izbornog sistema, uz nesumnjivu vrijednost koju takvo rješenje nosi za crnogorsko društvo, sama po sebi, posljedično u prvi plan ističe ulogu partija.

Međutim, u navedenom procesu stiglo se dotle da se posljednjim novinama u izbornom sistemu faktički preslikavaju, prije

svega, postojeći odnosi političkih snaga u Crnoj Gori. To što se u vrijeme njihovog donošenja naglašeno ističe želja za postizanjem konsenzusa među oponentima, ne drži manje otvorenim pitanje da li među njima postoji i spremnost na djelotvorni sporazum o temeljnim konstitucionalnim shvatanjima, odnosno o vladajućem mitu kojim se prepostavlja da se sukobi i sporovi među grupama mogu srediti unutar političkog sistema (A. Leiserson). Ukoliko se sudi po usvojenim rješenjima, vlast je na tako nešto računala, jer kako ustalom drugačije tumačiti odredbe po kojima je od volje opozicije zavisilo da li će izbori biti uopšte sprovedeni (uporedi odredbe čl. 72. st. 1 i 2 i čl. 35. st. 2 Zakona iz 2000). Ipak, imajući u vidu da je riječ o jedinstvenom slučaju u praksi kompetitivnih izbornih sistema u savremenom svijetu, biće prije da se radilo o grubom previdu.

Na tragu takvih rješenja nalaze se i odredbe o sastavima organa za sprovodenje izbora (up. prethodna i rješenja Zakona iz 2000. i 2001), koje na svoj način iskazuju dominantni osjećaj u odnosima između pozicije i opozicije - odnos nepovjerenja; čak i po cijenu nesprovodivosti norme, kao što su novoproklamovana rješenja u okviru kaznenih odredbi (čl. 115 Zakona). To zapravo i ne bi bila pažnje vrijedna činjenica kad bi se posljedice koje proizilaze iz takvih odnosa zadržavale na nivou i između partija. Međutim, ako se nepovjerenje sistematski ugrađuje u temelje institucija sistema, onda država počiva na klimavim nogama.

Radi prevazilaženja identifikovanih problema u okviru postojećeg izbornog sistema Crne Gore čini se neophodnim: (1) donijeti Zakon o političkim organizacijama; (2) staviti van snage postojeći i usvojiti novi Zakon o finansiranju političkih partija; (3) evidenciju birača učiniti efikasnijom i transparentnijom; (4) redefinisati kandidacioni postupak, kako samo pravo na pasivnu biračku legitimaciju tako i način ostvarivanja tog prava; (5) ponovo uvesti zatvorenu izbornu listu; (6) sistemski urediti akt verifikacije mandata; (7) eliminisati dio postojećih mehanizama u funkciji kontrole izbora, kao i (8) profesionalizovati dio izborne administracije.

Navedene, kao i druge izmjene u izbornom zakonodavstvu Crne Gore pretpostavke su da u narednom periodu izbori i izborni sistem postanu stabilne institucije a ne, kao što je to bio slučaj do sada, sredstva za jednokratno upravljanje konfliktima.

Literatura

BOGDANOR, V., BATLER, D., *Democracy and Elections - Electoral Systems and Their Political Consequences*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

CAMPBELL, A., The Pasive Citizen, *Acta Sociologica*, Vol. 6, 1962.

DUVERGER, M., *Janus dva lica zapada*, "Globus", Zagreb, 1980, naziv originala: *Modern Democracies* by Maurice Duverger

GOATI, V., *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. - volja građana ili izborna manipulacija*, CeSID, Beograd, 2001.

Grupa autora, *Oko izbora 3 - Izveštaj sa prevremenih parlamentarnih i lokalnih izbora u Crnoj Gori (maj 1998)*, CeSID, Beograd, 1998.

KASAPOVIĆ, M., *Izborni i stranački sustav Republike Hrvatske*, "Alinea", Zagreb, 1993.

LEISERSON, A., *Parties and Politics*, New York, 1958, p. 65-70, u: Pulišević, S., *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema*, "Naprijed", Zagreb, 1971.

LIJPHART, A., The Field of Electoral Systems Research: A Critical Survey, *Electoral Studies*, 1985, IV, 1,

NOHLEN, D., *Izborne pravo i stranački sustav*, "Školska knjiga", Zagreb, 1992.

PAJVANČIĆ, M., *Izborne zakonodavstvo i raspored poslaničkih mandata*, u: V. Goati, *Jugoslavija na prekretnici - od monizma do građanskog rata*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1991.

PAJVANČIĆ M., *Izborne zakonodavstvo*, u: *Izbori u Srbiji 1990. i 1992.*, "Gledišta", Beograd, januar - decembar, 1992. No 1/6

PAJVANČIĆ, M., *Izborne pravo*, Graphica Academica, Novi Sad, 1999.

PAVIĆEVIĆ, V., *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, CID, Podgorica, 1997.

PAVIĆEVIĆ, V., Osnovni strukturni i dinamički elementi predsjedničkih izbora u Crnoj Gori '97. Okrugli sto - Predsjednički izbori u Crnoj Gori 1997. - CEDEM, Podgorica, 1998. /šapilograf./

TAAGEPERA, R., SHUGART, M. S., *Seats & Votes - The Effects and Determinants of Electoral Systems*, Yale University Press - New Haven & London, 1989.

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.8(497.16)
342.84(497.16) "1990/2001"

Павићевић, Веселин
Izborni sistem: distributivni činioci
izbornog sistema na primeru izbora u Crnoj
Gori: 1990-2001./Veselin Pavićević.-
Beograd: Centar za slobodne izbore i
demokratiju, 2002 (Beograd:Tipografic).
-45 str.:tabela; 21cm.- (CeSIDova
mala biblioteka)

Tiraž 500.-Bibliografija: str. 45.
ISBN 86-83491-09-9
а) Изборни систем-Црна Гора б) Избори-
Црна Гора-1990-2001
COBISS-ID 97558796